

РОЗВИТОК ІДЕЇ СОБОРНОСТІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В'ячеслав Яремчук,

доктор політичних наук, доцент,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
теорії та історії політичної науки

ORCID: 0000-0002-1534-1348; sl_yaremchuk@ukr.net

У контексті сьогоднішніх подій, коли на тлі широкомасштабного вторгнення РФ вирішується не лише питання збереження територіальної цілісності, але й право на існування держави Україна, українського народу, цілком нового звучання набуває проблема української соборності, перші кроки щодо практичного втілення якої відбулися у роки Першої світової війни (1914–1918). Передусім варто звернути увагу на такі складові проблеми, як кристалізація ідеї соборності напередодні та в роки світового військового конфлікту, а також перші практичні кроки на шляху її реалізації.

Як відомо, виходячи з багатовікового перебування українського народу у складі низки держав (у т. ч. ворожих між собою), несприятливої міжнародної ситуації (відсутності потужних союзників), українська еліта пов'язувала на зламі XIX–XX ст. розв'язання «українського питання» (об'єднання українських земель в єдиний масив, здобуття певного рівня державної суверенності) з європейською політичною кризою, військовим конфліктом. Саме ці глобальні зміни мали привести до створення сприятливої міжнародної ситуації, включаючи послаблення/ліквідацію європейських імперій, у складі яких перебували українці – Російської та Австро-Угорської.

Щодо попереднього періоду, то, починаючи зі середини XIX ст. (що відображало усталену триступеневу схему європейських національно-визвольних рухів, сформульовану М. Грохом, – «академічний», «культурницький» та «політичний» етапи), формування взаємопов'язаних між собою ідей соборності та державності

в Наддніпрянській та Західній Україні відбувалося хвилеподібно. Зрештою, вони відбивали як якісний стан українського національно-визвольного руху, так і впливи на нього з боку європейських національних рухів, політичних режимів країн перебування українців.

Знаковими віхами у формуванні згаданих ідей стала діяльність на теренах Великої України таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства (1845) («Книга буття українського народу», «Начерки Конституції Республіки») з його ідеями «українського панславізму», «автономізму», «народовладдя», бачення Наддніпрянської України разом з Галичиною та Кримом у складі демократичної конфедерації/федерації слов'янських народів («І встане Україна, і буде непідлеглою Річ[чю] Посполитою в союзі слов'янським» [1, с. 258]). У Західній Україні це було пов'язано з виникненням на революційній хвилі «Весни народів» – першої національної представницької громадсько-політичної організації (на відміну від Наддніпрянщини – легальної) – Головної Руської Ради (Львів, 1848), яка задекларувала, що представляє «рутенів» (австрійських русинів), окремих від поляків і великоросів, які є частиною одного 15-мільйонного народу, що проживає від Тиси в Угорщині до Дону і Кубані в Росії [2, с. 421]. Тобто, станом на другу половину XIX ст. українські лідери прагнули довести право українців на свою самобутність, зберегти націю від асимілювання, доводили про автохтонність та етнічну єдність населення Наддніпрянської України, Галичини, Буковини та Закарпаття ще з княжих часів Русі, що формувало відповідну теоретичну базу для становлення мовної, територіальної та духовної соборності українського народу.

Однак на той час це були утопічні проєкти, які не мали чітких обрисів і механізмів для втілення. Різним для національних загалів Сходу і Заходу виявилось і бачення розв'язання проблеми соборної України, яке мало відбуватися на тлі соціального і національного визволення. Якщо у Західному регіоні самовизначення української нації бачилося у межах європейської спільноти, то у Східному – переважно не виходило за межі оновленої демократичної Росії, базуючись на суміші соціалістичних і ліберальних

доктрин, що було наслідком попереднього періоду задушеності як національно-політичного, так і культурного життя [3, с. 17].

Так, у Західній Україні в умовах конституціоналізму, розвинутих буржуазних свобод, що відкривало перед українцями звуужений простір для національної самореалізації, цілковито легальний і консолідований (окрім течії проросійського москвофільства) український політичний рух, включаючи парламентське та сеймове представництво, політичні партії (з останнього десятиліття XIX ст.), широке коло громадських організацій, перебував на австролялістських позиціях. Утворення ж у далекому майбутньому соборної України бачилося еволюційним шляхом – через трансформацію політичної системи Австро-Угорщини та очікувану політичну кризу в Російській імперії. Першим кроком у цьому напрямі мало бути утворення у складі імперії Габсбургів української провінції (коронного краю).

Натомість у Наддніпрянській Україні українські політичні сили, які перебували поза правовим полем, здебільшого пов'язували національне визволення та утворення Української соборної держави з докорінним зламом політичної та соціально-економічної системи Російської імперії, ліквідацією самодержавства. Наслідком жорстоких репресій царизму в Наддніпрянській Україні (наприклад, Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.) стало не лише звууження національного політичного руху, превалювання у ньому культурницьких аспектів, але й певна радикалізація політичної думки. Так, М. Драгомановим («Передне слово» [до «Громади» 1878]) були чіткіше окреслені перспективи українського політичного руху в Російській імперії. Перший сценарій (як цілком неможливий) був пов'язаний з «повстанням українців проти Австрії та Росії», як це робили італійці за свою державну спільність за допомогою наполеонівської Франції. Більш імовірним був другий сценарій – внаслідок військової поразки однієї з імперій (швидше це мала бути значно слабша Австро-Угорщина – «не найкращий варіант») об'єднатися українцям у великий етнічний масив при одній з держав і продовжити «спільну працю проти усякої неволі». Більш прагматичним і доступним для українців вважався третій варіант (без повстання і кривавої війни) –

добиватися у межах тих держав, під котрими вони перебувають, «усякої громадянської волі за поміччю других пород, котрі теж піддані тим державам» [4, с. 293–300]. Однак на зламі XIX–XX ст. подібні плани бачилися малореальними. Відсутність політичних свобод, відповідного майданчика для узгоджень та артикулювання політичних позицій (досвід I–II Державних дум Російської імперії, де діяли міжпартійні українські фракції, виявився занадто короткотерміновим), жорсткі спроби самодержавства остаточно покінчити з «українським питанням» призвели до того, що український політичний рух до початку світового воєнного конфлікту продовжував знаходитися на рівні гуртківщини, не маючи можливості об'єднати свої зусилля, очолити народні маси.

Повною мірою ці реалії проявилися в умовах Першої світової війни, яка для українства стала своєрідним короткотерміновим «вікном можливостей» як для остаточної кристалізації ідей соборності й державності, так і їхнього втілення. Складовими цієї ситуації ми можемо назвати: створення сприятливої політичної ситуації, пов'язаної з максимальним послабленням Російської та Австро-Угорської імперій, усвідомлена необхідність (включаючи появу нових загроз з боку суміжних національних загалів) втілення концепцій державності й соборності України, наявність високої мотивації політичної еліти, підтримка згаданих ідей з боку суспільства.

Щодо Наддніпрянської України, то наведені «можливості» залишалися вкрай обмеженими, що було наслідком низького рівня консолідації національних політичних сил, наявної проблеми т.зв. «українського дуалізму» (деструктивного, по суті, дискурсу щодо первинності «соціального» чи «національного» визволення [5, с. 163–164]), різної (інколи ворожої) зовнішньополітичної орієнтації в умовах війни. На початковому етапі війни, у яку українське суспільство Наддніпрянщини увійшло неготовим, в умовах «паралічу» національного організованого руху пошук оптимальної стратегії дій, яка мала базуватися на усвідомленні національного інтересу, призвів лише до розколу національного суспільно-політичного табору, започаткувавши новий етап його кризи.

Як зазначав з цього приводу В. Винниченко («Відродження нації»), українська еліта з вибухом Першої світової війни опини-

лася в різних, гостро опонуючих між собою таборах, сподіваючись «на руську ласку, на німецький штик і на себе». Тобто, йшлося про провідний – «оборонський» напрям (I) зі сподіванням на малої-мовірний варіант утворення української автономії на теренах Наддніпрянщини за умови перемоги царської Росії; маловпливовий – «сепаратистський» (II) з наміром завдання військової поразки Російській імперії (найменше «з двох лих»), а також – III, пов'язаний з «українською орієнтацією», на той час найменш реальний напрям, спрямований на національне повстання (надія «на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними силами, на силами своїх працюючих мас» [6, с. 39–41].

Наслідком цих реалій стало те, що на теренах Російської імперії, попри певні зусилля (наприклад, з боку ТУП, УСДРП, УСД «Спілка», УПСР, УНП, української політичної еміграції) український громадсько-політичний рух продовжував знаходитися у стані невизначеності, не зумівши сформулювати, за прикладом інших поневолених народів імперії, певного організаційного центру з чіткою інтегруючою програмою політичних дій. У політичному дискурсі української еліти Наддніпрянщини й надалі вирували різновекторні настанови (від автономістсько-федералістських засад до повної суверенності України), які до того ж в умовах широко-масштабних репресій царизму проти «мазепинців», що торкнулися практично всіх (включаючи лояльного) сегментів організованого руху українства, відверто ігнорувалися з боку найпотужнішого внутрішнього союзника – «загальноросійського революційного фронту» [7, с. 12–13].

Лише Лютнева революція 1917 р., попри свою очікуваність, максимальну напругу у суспільстві, яка для революційно-опозиційних сил Росії стала значною мірою несподіванкою (наприклад, звістку про повалення самодержавства В. Винниченка сприйняв як щось нездійсненне, фантастичне [8, с. 43]) разом зі зломом імперської політичної системи, стрімкою лібералізацією суспільно-політичного життя призвела до створення цілковито нової ситуації в Наддніпрянській Україні. Перед українськими політичними силами у цей відповідальний момент історії уперше відкрилася перспектива перенесення у практичну площину програм соціаль-

ного та національного визволення, здійснення одвічної мрії української нації щодо об'єднання національного загалу у межах власної держави.

Однак, попри доволі сприятливі обставини, реалізація цих державотворчих планів була істотно ускладнена значним послабленням у роки війни українського визвольного руху, відсутністю його сталих організаційних структур та легітимних лідерів загальнонаціонального масштабу, рівнем консолідації українського суспільства, що були далекими від потреб «революційних зрушень». Про це свідчили й безпосередні учасники революційних подій, зокрема П. Феденко («загальна невідповідність України») [9, с. 62], О. Лотоцький (невтішні наслідки «кількасотлітнього національного виснаження») [10, с. 319], В. Дорошенко («революція застала нас... не свідомими своїх національно-державних завдань членами української нації, а громадянами російської імперії українського походження») [10, с. 321].

Попри це, вже на початку березня 1917 р. у Києві заходами українських політичних партій та громадських організацій було утворено перший національний представницький орган – Центральну Раду, яка очолила державотворчі процеси й у листопаді 1917 р. своїм III Універсалом проголосила про утворення УНР (як складової «федерації рівних і вільних народів» Росії), а згідно з IV Універсалом (січень, 1918) – повну державну суверенність, територія якої поширювалася на 9 губерній Наддніпрянщини. Нового змісту у цей час набув і процес соборності, який, окрім об'єднання українських етнічних територій, був спрямований на об'єднання і консолідацію української нації, гармонізацію міжетнічних відносин, проведення необхідних реформ у політичній і соціально-економічній сферах.

У роки війни значних змін зазнала і стратегія українського політичного руху в Австро-Угорщині. На початку світового військового конфлікту тодішні обриси політичної думки західних українців зводилися до втілення звичних настанов на зламі XIX–XX ст. – об'єднання українських етнічних земель (Галичина і Буковина) на засадах національно-територіальної автономії в окремих коронних краях. Майбутнє ж визволеної з-під Росії

Наддніпрянської України бачилося доволі нечітко, виходячи з «австролоялістської формули». Як фокусував ці настрої відомий теоретик державотворчих процесів В. Кучабський, «дехто думав лише, щоб відірвати частину Наддніпрянщини від Росії й визволити її, прилучивши до Австрії, дехто мріяв, що Австрія створить якесь Велике Князівство Київське і злучить його унією з Австро-Угорщиною. Дехто мріяв і про те, що Австрія на відбитих від Росії українських землях збудує, навіть, самостійну українську державу й дасть їй на монарха Габсбурга. Перемішалися ось так цілком протилежні ідеї в поглядах загалу галицького українського громадянства: самостійно-державницька ідея й австрофільсько-лоялістична» [11, с. 51]. Поряд з цим найбільш радикальні політичні сили (УСДП Галичини та Буковини) повсякчас порушували необхідність покладатися у справі національного визволення у всеукраїнському сенсі на власні сили («Народ український самий себе визволить власними силами і самий здобуде свою незалежність і поставить демократичну республіку України» [12]).

Згадані настанови намагалися втілювати створювані за сприяння австрійської влади (подібна практика торкалася й інших недержавних народів, зокрема поляків та чехів) цілком легальні українські політичні представницькі органи – спочатку регіональна галицько-буковинська Головна Українська Рада, а згодом – Всеукраїнська Українська Рада (ВУР), до якої увійшли як представники Галичини та Буковини, так і наддніпрянської політичної еміграції. ВУР стала першим всеукраїнським політичним представницьким органом, яка у своєму Маніфесті «До всіх народів цивілізованого світу!» (1915) проголосила про намір розв'язання «українського питання» у всеукраїнському сенсі – створення вільної, самостійної України на Сході та коронного краю (Галичина, Буковина) в Австро-Угорщині. На здійснення цих намірів була спрямована практична діяльність інституції – актуалізація в політичних колах Австро-Угорщини й Західної Європи проблеми української державності, формування відповідних національних структур, включаючи й створення першої міліарної формації – Українських січових стрільців.

Потужним поштовхом до перенесення соборницького ідеалу у сферу практичної дії в Західній Україні, кардинального перегляду

суті його державницької складової (переходу від різних форм автономії до повної державної суверенності) відбулося після падіння Російської імперії та проголошення УНР. Тобто у 1917 р. піддавстрійські українці вперше отримали доконаний факт ймовірності досягнення своєї мети, розглядаючи державне будівництво на теренах Великої України як переддень власного національного визволення. З проголошенням УНР у піддавстрійських українців уперше з'явився сприятливий зовнішній фактор, від якого вони могли і бажали отримати реальну допомогу. За цих обставин західноукраїнський політичний провід прискорює дистанціювання від офіційного Відня, наближаючись до «точки неповернення» щодо імперії Габсбургів. Уже на зламі 1917–1918 рр. з боку українського політикуму майбутнє нації бачилося за двома найбільш вірогідними сценаріями – стати рівноправним членом Австрійської федерації, а у разі розвалу імперії – самочинно проголосити українську державність, що відкривало шлях і до об'єднання з Великою Україною [13, с. 26–27, 32–33]. Каталізатором цього процесу стали не лише очікувана катастрофа Австро-Угорщини, але й небезпечна активність суміжних національних рухів (поляків, угорців, румун), які відверто претендували на українські етнічні землі монархії.

Виходячи з цього, цілком логічним бачилося те, що вже через декілька днів після проголошення ЗУНР (листопад 1918 р.) (Галичина, Буковина, Закарпаття) з її боку були розпочаті практичні кроки з утілення соборницького ідеалу – об'єднання всіх українських земель в одну державу. Здійснення цього задуму з проголошенням 22 січня 1919 р. на Софійському майдані у Києві історичного Акта Злуки УНР та ЗУНР відкрило нову сторінку в героїчній боротьбі українського народу за свою державність.

Як відомо, перша спроба створення Української соборної держави Україна у 1917–1921 рр. зазнала невдачі. Упродовж наступного століття не припиняють точитися дискусії щодо уроків Української революції, причому наголошується, що однією з найсуттєвіших причин її поразки була недостатня консолідація української політичної еліти та суспільства у захисті своєї вітчизни. Натомість, ми стверджуємо, що в умовах безперервних воєн захистити Українську державу, провести необхідні реформи було майже

неможливо, адже сили агресорів-завойовників були набагато потужнішими – Червона Армія з Півночі, Біла армія зі Сходу і Півдня, Польща, Угорщина та Румунія – з Заходу і Південного заходу. Сьогодні, в умовах широкомасштабного вторгнення з боку РФ, ми маємо потужну державу, потужні Збройні сили України, неймовірну консолідацію всього українського суспільства, надійних союзників, що дає нам підстави для впевненого висновку – спільними зусиллями ми завдамо поразки російському імперіалізму, відстоїмо державність соборної України, право на існування української нації.

Бібліографічні посилання

1. Кирило-Методіївське товариство: У 3 т. АН УРСР. Археограф. комісія та ін. / упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 1. 540 с.

2. Драгоманов М. П. Литературно-общественные партии в Галиции. *Драгоманов М. П. Политические сочинения* / под ред. проф. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. Т. 1. Москва : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1908. С. 418–456.

3. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. Ужгород : Др-ня «Свобода» накладом д-ра О. Цюпки, 1932; Нью-Йорк : Видавнича Корпорація «Булава», 1954. 437 с.

4. Драгоманов М. П. Переднє слово [до «Громади» 1878 р.]. *Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)* / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ : Либідь, 1991. С. 276–326.

5. Яремчук В. Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899–1918 рр.). Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 504 с.

6. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Ч. I / Репринтне відтворення видання 1920 року. Київ : Політвидав України, 1990. 348 с.

7. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. I. 1921 (фототипічний передрук для студій). Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. 151 с.

8. Солдатенко В. Ф. Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. Київ : Світогляд, 2005. 349 с.

9. Феденко П. Повстання нації. *Мазепа І., Феденко П. З історії української революції*. Прага, 1930. С. 62–94.

10. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. III. Варшава, 1934. 392 с.

11. Кучабський В. Розвиток національно-державницької думки УСС. *За волю України: Історичний збірник УСС в 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914–1964*. Нью-Йорк : Вид-во Головн. Управи Братства УСС, 1967. С. 48–56.

12. Цегельський Л. Місяць з'їздів та резолюцій. *Літературно-науковий вісник*. 1913. Т. LXI. Кн. II. С. 386.

13. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. Нью-Йорк–Філадельфія : Вид-во «Булава», 1960. 313 с.